

УДК 930:1(.001.110[(470+571)+(477)]:008

Марина Парахіна*
(Київ)

ТЕОРІЯ «БОРОТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР» — У ПОШУКАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО КОНСЕНСУСУ (МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ОДНІЄЇ КОНЦЕПЦІЇ)

У статті йдеться про одну з найзапекліших дискусій — дискусії теорії «боротьби двох культур», що виникла на початку й точилась впродовж 1920-х рр. і яка наклала свій відбиток на весь культуротворчий процес даного періоду.

Ключові слова: Україна, теорія «боротьби двох культур», культура, мова, національність.

В статтє речь идет об одной из самых ожесточенных дискуссий — дискуссии теории «борьбы двух культур», которая возникла в начале и продолжалась на протяжении 1920-х гг. и которая наложила свой отпечаток на весь культуротворческий процесс данного периода.

Ключевые слова: Украина, теория «борьбы двух культур», культура, язык, национальность.

The article refers to one of the fiercest debate - a discussion of the theory of «the struggle between the two cultures», which originated at the beginning and fought during the 1920's and which has left its mark on the whole process of culture of the period.

Keywords: Ukraine, the theory of «the struggle between two cultures», culture, language and nationality.

Неоднорідність національного складу українського суспільства, диспропорції між культурними рівнями сільських та міських жителів, низький рівень грамотності населення, обмаль культурницьких кадрів, слабкість матеріальної бази культури, недостатність її фінансування, конкуренція з боку російської культури, а також необхідність вести боротьбу з проявами великодержавного російського шовінізму — все це створювало значні перешкоди на шляху творення української культури.

Ускладнювало цю ситуацію й те, що внаслідок проведення царизмом впродовж кількох століть асиміляторської політики на Україні, її міста були

---

* **Марина Парахіна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

здебільшого зрусифіковані. Села зберегли своє національне обличчя: мову, традиції — все те, що значною мірою визначає ментальність народу.

Всі ці чинники треба було врахувати керівництву республіки для вироблення обґрунтованої національно-культурної політики. В пошуках виходу із складного становища в партії, а пізніше серед широких інтелігентських кіл точились дискусії, на яких розглядався широкий спектр питань: від проблем, що обмежувались виключно сферою культури, до суто політичних питань.

Учасники цих дискусій висловлювали різні погляди на хід культуротворчого процесу на Україні. Частина з них відстоювала необхідність дійсно вільного розвитку української культури, інші й далі прагнули повернути її в старе русло русифікації, прикриваючи свої дії інтернаціоналістськими гаслами та положеннями із надуманих «теорій» суспільного розвитку. Саме під час подібних дискусій, в ході яких порушувалися й обговорювалися проблеми культурного життя республіки, вирішувалась доля майбутнього української культури.

Однією з найзапекліших дискусій, по виникла на початку і точилась впродовж 1920-х рр. і яка наклала свій відбиток на весь культуротворчий процес даного періоду, була дискусія навколо теорії «боротьби двох культур».

Витоки цієї «теорії» слід шукати у висловлюваннях відомого російського «прогресиста» П. Струве, який у ряді статей, надрукованих впродовж 1911–1912 рр., сформулював свої головні положення щодо української культури¹. Основою його поглядів було тверде переконання в тому, що Росія повинна бути і не може не бути національно-російською державою. Вважаючи українців і білорусів не окремими народами, а «російськими племенами» (це переконання Струве зберіг до кінця свого життя), він твердив, що в Російській імперії існує лише одна єдина російська культура в тому розумінні, в якому ми можемо говорити про національну культуру. Звідси він повністю заперечував сам факт існування української та білоруської культур, наголошуючи, що постановка «великоруської» культури в один ряд з «малоруською» і «білоруською» означає, що поряд з російською культурою на всьому, так би мовити, проміжку культурної творчості повинні бути утворені паралельні культури — «малоруська» і «білоруська»; отже, ці культури будуть навмисне створювані.

Як своєчасно підмітив один із опонентів П. Струве, В. Жаботинський, саме питання: куди дорахувати малоросів та білорусів (чи вони є частинами однієї російської нації, чи окремими народностями) було стрижневим пунктом у державницькій і культурній концепції останнього. Якщо росіяни, українці та білоруси одне «русське плем'я», то російська нація серед населення імперії складала понад 85%, тоді можна було б твердити про національний характер культури Росії (жодних поступок на користь окремих діалектів тут не може

---

¹ Див., напр.: *Струве П. На разные темы* / П.Б. Струве // *Русская мысль*. — 1911. — № 1–2. — С. 175–187; *Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу* / П.Б. Струве // *Русская мысль*. — М., 1912. — Кн. I. — С. 65–86; *Pipes R. Peter Struve and Ukrainian Nationalism* / R. Pipes // *Harvard Ukrainian Studies*. — Cambridge. — 1979–1980. — Vol. 3–4. — P. 675.

бути). А якщо українці та білоруси окремі народності, то панівна нація опинялася в меншості (43 %) стосовно решти населення країни, то й мови не могло б бути про «національну державу» і «всеросійську культуру»².

Добре усвідомлюючи, що мова народу є становим хребтом національної культури, П. Струве проголошував російську мову мовою «спільноросійською» (на зразок грецької «койне»). Звідси його твердження про те, що росіянин («великорос») може бути культурним учасником національного життя й освіченою людиною, не розуміючи зовсім малоросійської мови, але «малорос», який не володіє російською мовою, просто ще неосвічений у національному і державному відношенні, ще не прочитав, мовляв, національно-державного букваря.

Ці погляди П. Струве набули значного поширення серед російських інтелігентських кіл, особливо в Україні. Помітну роль тут відіграв меркантильний бік піднятої проблеми, на що справедливо вказав М. Грушевський, який в своїй статті до Струве, підписаній псевдонімом «Українець», констатував: «Ви відчуваєте, що розвиток самостійної української культури певною мірою не вигідний «російським» інтелігентам, і тому ця перспектива вам так неприємна»³.

Подібні твердження «українофіла» Струве, хоча він і претендував на роль «прогресиста», відбивали позицію офіційних консервативних промонархічних великодержавницьких кіл. Але живучість цих поглядів і їх подальший вплив на хід українського культуротворчого процесу зумовило те, що подібне нігілістичне ставлення до української культури набуло поширення й серед значної частини соціал-демократів. Наслідком цього поширення стало виникнення такого культурно-політичного явища в революційно-демократичному русі як люксембургіянство, початок якому поклала дискусія, що розгорнулася напередодні Першої світової війни між В. Леніним та Р. Люксембург щодо права націй на самовизначення. Звинувативши опонента у потуранні українському націоналізмові, Люксембург безапеляційно заперечувала наявність будь-яких засад для українського національно-визвольного руху, вважаючи його звичайною вигадкою, забавкою буржуазних інтелігентів, без найменшого коріння в господарчих, політичних або духовних стосунках країни, без будь-яких історичних традицій, бо Україна ніколи не була нацією або державою, без будь-якої національної культури, крім реакційно-романтичних віршів⁴.

Причинами такого явища, що люксембургіянські погляди так міцно прижилися саме на українському ґрунті, були не лише особисті амбіції певних партійних функціонерів — ці негативні моменти були спричинені конкретною ситуацією, яка склалася в суспільному житті України на початку ХХ ст., в першу чергу існуванням глибоких суперечностей між автохтонним за своїм

---

² *Жаботинський В.* Струве і українське питання / В. Жаботинський // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. — С. 89–99.

³ *Грушевський М.* На порозі Нової України / М.С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 39.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 160. Стенографічний звіт пленуму ЦК КП(б)У, 5–7 квітня 1925 р. — Арк. 45–45 зв. (далі — ЦДАГО України).

характером селом та асимільованим містом, між українським селянством та російським і зрусифікованим пролетаріатом. В. Затонський мав рацію, коли справедливо пов'язував поширення люксембургіянських тенденцій у більшовицькому середовищі в Україні з переважанням ідентичних поглядів серед її робітничого класу. В своїх спогадах про українську революцію він констатував: «Для «советів», отже і для партій міського пролетаріату, як більшовиків, так і меньшевиків, Україна, як така, не існувала, бо не існувало її для міського робітника»⁵.

Наростання національно-визвольного руху в Україні в ході громадянської війни, який всупереч сподіванням більшовицького керівництва, не затухав, а навпаки набував нових організаційних форм (чому сприяло виникнення нових українських політичних партій, які відстоювали ідею створення самостійної Української держави), призвело до першого серйозного перегляду більшовиками своєї політики в Україні. Свідченням цих змін стало прийняття в листопаді 1919 р. пленумом ЦК РКП(б) ленінської резолюції «Про Радянську владу на Україні», в якій ставилося в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури⁶.

Хоча ця постанова певною мірою внесла пожвавлення в національно-культурне життя республіки, та в цілому партійні та радянські функціонери у своїй практичній діяльності продовжували проводити великодержавницьку політику. В підтвердження цієї думки можна навести лист Подільського губпарткому в ЦК КПУ від 28 травня 1920 р., в якому зазначалося, що постанова ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні, де, поряд з іншими пунктами суто економічного характеру щодо будівництва нової держави, містилося й положення, що українська мова повинна стати зброєю комуністичної освіти народних мас, часто ігнорувалася й навіть більше того, деякі політичні діячі намагалися довести, що на Україні українська мова незрозуміла⁷.

В свідомості багатьох представників нової влади міцно укорінилися застереження П. Струве, що якщо українській мові надати суспільне і державне значення, вивести її з тихих закутків сільського побуту, зробивши організуючим знаряддям у соціальній та політичній боротьбі, то це може створити із «місцевого побуту» і «діалекту» нову національну й всеохоплюючу культуру, яка суперничатиме з культурою загальноросійською, витісняючи її з території «етнічної» України.

Позитивні зрушення, що намітилися в політичному та культурному житті в Україні, не могли не викликати опору тих, хто намагався проводити на Україні

---

⁵ Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію / В.П. Затонський // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 140.

⁶ Ленін В.І. Резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» / В.І. Ленін // Ленін В.І. Повне збір. тв. [пер. з 5-го рос. вид.]. — К.: Політвидав України, 1974. — Т. 39. — С. 313–316.

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 258. Доповіді, звіти, доповідні, статистичні зведення Подільського губкому КП(б)У, відділів губкому щодо своєї діяльності, партійної роботи у губернії та ін. — Арк. 27.

стару імперську політику. 17 березня 1923 р. на шпальтах газети «Коммунист» (орган КП(б)У) зі статтею «Деякі питання партійного з'їзду» виступив другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь⁸. Саме у нього люксембургіянство дістало назву теорії «боротьби двох культур». Провідною думкою публікації була теза, що «для комуністів-інтернаціоналістів національне питання в принципі не існує», однак йому варто приділяти увагу, оскільки в Росії є велика кількість відсталих націй й вони потребують допомоги радянської влади. Перетворення їх на передові нації позитивно впливатиме на побудову нового суспільства.

У своєму виступі Д. Лебедь так характеризував становище в культурному житті на Україні: «Ми знаємо теоретично, що неминуча боротьба двох культур. У нас на Україні, в силу історичних обставин культура міста — це російська культура, а культура села — українська. Жоден комуніст і справжній марксист не може сказати, що «я стою на точці зору перемоги культури української», якщо тільки ця культура буде стримувати наш поступальний розвиток»⁹.

Авторство концепції «боротьби двох культур» переважно більшістю дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, визнається за Д. Лебедем. Водночас у науковій літературі можна знайти твердження, що у Д. Лебеда і його теорії «боротьби двох культур» були попередники, до яких, крім Р. Люксембург, зараховують зокрема Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та А. Луначарського¹⁰.

Першим з різким запереченням теоретичної побудови Д. Лебеда виступив О. Шумський. Його стаття «По поводу одной формулы» і відповідь на неї його опонента «Поменьше поспешности» були надруковані «Коммунистом» 10 квітня 1923 р.

У полеміці на сторінках газети «Коммунист» Д. Лебедь докоряв О. Шумському, що той не знає, звідки Лебедь «виколав таку теорію «неминучої боротьби двох культур». Вона ж бо «впливає від азбучної марксистської істини, що уся історія боротьби класів, уся історія розвитку продуктивних сил — є історія боротьби двох культур». Далі секретар ЦК КП(б)У радив звернутися безпосередньо до праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна¹¹.

У своїх працях В. І. Ленін й справді виклав власне бачення цієї проблеми. Зауважимо, що він послідовно відстоював ідею інтернаціональної культури, яка, на його думку, тільки й може бути прогресивною. Натомість, у резолюції VIII Всеросійської партійної конференції (грудень 1919 р.) підхід до цього

---

⁸ *Лебедь Д.З.* Некоторые вопросы партийного съезда / Д.З. Лебедь // Коммунист. — 1923. — 17 марта.

⁹ Цит. за: *Комаренко Т.О.* «Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні (березень–квітень 1923 р.) / Т.О. Комаренко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. — К.: Наук. думка, 1994. — Вип. 3. — С. 85.

¹⁰ *Комаренко Т.О.* «Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні (березень–квітень 1923 р.). — С. 86.

¹¹ Там само. — С. 86; *Гончарова Н.П.* Теорія «боротьби двох культур»: дискусія та її наслідки у контексті взаємин міста і села УСРР у 1920-х роках / Н.П. Гончарова // Вісник Черкаського університету: серія: Історичні науки: [Збірник наукових праць]. — Черкаси, 2010. — Вип. 182. — С. 132–134.

питання був інший. Наголос ставився на необхідності широкого впровадження української мови, розвитку національної культури¹². Безперечно, що такі взаємовиключні положення мали свій вплив на невизначеність у мовному питанні, на поляризацію позицій керівництва Республіки з національного моменту.

Новий курс своєї національної політики ЦК РКП(б) підтвердив рішеннями Х з'їзду партії (8–16 березня 1921 р.). Так, у резолюції з'їзду «Про чергові завдання партії у національному питанні» підкреслювалося, що своє завдання партія бачить у тому, щоб допомогти «трудящим масам невеликоросійських народів»¹³ розвинути і зміцнити у себе радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; розвинути й зміцнити у себе діючі рідною мовою суд, адміністрацію, господарські органи, урядові органи, укомплектовані місцевими кадрами, які знають побут й психологію місцевого населення; розвинути в себе пресу, школу, театр, клубну справу й взагалі культурно-освітні заклади рідною мовою; тощо¹⁴.

Резолюція VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» та рішення Х з'їзду РКП(б) з національного питання були обговорені на першій Всеукраїнській нараді КП(б)У (травень 1921 р.). У резолюції наради «Національне питання» було записано, що радянська влада і наша партія є на Україні справжніми противниками методів примусового нав'язування українським масам російської культур. Підкреслювалось, що в питанні про відношення до української культури і мови партія на VIII Всеросійській конференції намітила ясну, певну лінію, яку повинні проводити усі її члени, що працюють на Україні.

Погляди керівників радянського уряду в Україні на національне питання також змінювалися. Наприклад, В. П. Затонський ще 1919 р. написав невелику книжку «Тези з національного питання». Тоді для нього була ясна і зрозуміла національна політика партії. А в березні 1921 р. В. Затонський на Х з'їзді РКП(б), виступаючи в обговоренні доповіді Й. Сталіна «Національне питання», змушений був визнати: «Мені доводилося весь час жити і працювати на Україні, спостерігати, що там відбувається [...]. У нас національний рух далеко не зжито. Національний рух зараз набуває дуже серйозного значення. Національний рух, мабуть, був пробуджений революцією. Це ми прогледіли, найвиразнішим чином прогавили, це необхідно прямо сказати. В цьому була найколюсальніша помилка Комуністичної партії, що працювала на Україні [...]. Ми прогавили той момент, коли піднялося цілком природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитися на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову і т. д., почав підводити голову й вимагати значно більше того, що він вимагав раніше, за царату. Революція пробудила культурний рух, розбудила широкий національний рух, а ми не зуміли спрямувати у наше річище цей національний рух, ми прогавили його, і він пішов цілковито шляхом, по

---

¹² *Ленін В.І.* Резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» // *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. — Т. 39. — С. 313–316.

¹³ Десятий съезд РКП(б), март 1921 г.: Стенографический отчет / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М.: Госполитиздат, 1963. — С. 603.

¹⁴ Там само. — С. 603–604.

якому повели його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція і куркульство. Це слід прямо сказати!»¹⁵.

Дмитро Лебедь та Володимир Затонський у своїх сумнівах щодо шляхів розв'язання національного питання в Україні були не самотні. Це підтвердила VII Всеукраїнська партійна конференція КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.). В доповіді з національного питання М.В. Фрунзе відзначив, що в Україні культура і мова мають першорядне значення, бо може настати момент, коли робітники й селяне не розумітимуть одне одного. Перед партією першочергове завдання полягає в опануванні мови, підготовці працівників з людей корінної національності для проведення пропаганди ідей партії серед селянства, втілення зв'язку робітничого класу з селянством і комуністичною партією, без чого неможлива в майбутньому змика робітничого класу і селянства. Доповідач підтримав Д.З. Лебедь, вбачаючи в його виступі деякі положення з теорії «боротьби двох культур». В.П. Затонський висловив думку про недоцільність мовної поступки селянству, бо це поглиблюватиме різницю між культурою російською, яка увібрала багато пролетарських елементів, й культурою українського селянина, дрібної буржуазії. М.О. Скрипник назвав теорію «боротьби двох культур» абсолютно помилковою. Він відстоював положення, що «змикання» пролетаріату і селянства можливе не через культуру, а лише шляхом гегемонії пролетаріату. Партія, радянська влада, державні органи повинні надавати підтримку в розвитку української культури, в запровадженні української мови як засобу спілкування радянських службовців. Х.Г. Раковський поділяв погляди М.О. Скрипника й наголошував шкідливість очікування природної українізації, бо, на його думку, чекати доведеться довго й можна опинитися за бортом керівництва українським селянством¹⁶.

За тим станом речей, що склався на Україні на початку 1920-х рр., принцип нейтралітету партії у боротьбі двох культур привів би до вилучення з цієї боротьби тих українських комуністів, які стояли на позиціях розбудови своєї національної держави й утвердження української культури. А це була одна з найдієвіших сил, що могла б тоді певною мірою протистояти натиску русифікаторських елементів. Отже, справа становлення української культури мала б залишитися приватною справою окремих осіб, що в кінцевому результаті привело б до її поразки. Загрозу подібного «нейтралітету» ясно усвідомлювала та частина українських комуністів, які стояли на державницьких позиціях. Саме під їх тиском було прийнято ряд партійних постанов про підтримку української культури на зразок постанови про мови комісії ЦК по національному питанню від 23 травня 1923 р., в якій було зафіксовано привілейоване становище української мови для досягнення фактичної, а не формальної рівності культур.

Проголосивши гасло боротьби двох культур, Д. Лебедь, хотів він того чи ні, цим самим прояснив багатьом на Україні, що ця боротьба вже давно триває. Тому виступ Лебеда і підтримка його частиною бюрократичного державного

---

¹⁵ Десятий съезд РКП(б), март 1921 г.: Стенографический отчет. — С. 202–203.

¹⁶ РКП(б). Съезд, 12-й. Москва, 1923: Стенографический отчет. — М.: Политиздат, 1968. — С. 576–579.

апарату привели до зовсім інших наслідків, на які й і не сподівався автор «теорії». Як противага активізації русифікаторських елементів (одним із проявів якої став виступ Д. Лебеда) відбувається консолідація усіх національно свідомих сил українства, про що дещо пізніше у своїй доповіді у ЦК ВКП(б) констатувала комісія ЦКК ВКП(б), яка займалась вивченням питань практики проведення національної політики на Україні. В доповіді йшлося, що комуністам і безпартійній інтелігенції упродовж кількох років доводиться поборювати посягання великодержавного російського шовінізму й відстоювати формування української (радянської) культури. В процесі цієї боротьби між комуністами і безпартійною інтелігенцією відбулось зближення, яке в окремих випадках виливається в братське єднання, і навіть у підкорення комуністів безпартійній інтелігенції.

Українізація, яка до 1923 р. була здебільшого лише предметом для розмов, почала активно впроваджуватися в життя.

Цей український спротив призвів до того, що центральна влада у Москві, насамперед керівництво РКП(б), усвідомила, що підтримка Д. Лебеда та його однодумців загрожує втратою всіх позицій в Україні. XII з'їзд РКП(б), який відбувся у квітні 1923 р., в своїй резолюції «З національного питання» засудив прояви великоруського шовінізму. У ній наголошувалося, що «розмови про переваги російської культури й висування положення щодо неминучості перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроби закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першочерговим завданням нашої партії»¹⁷.

Причому Й. Сталін, вірний своїй тактиці крутіства, заклики до боротьби з великоруським шовінізмом не забував обумовити необхідністю викриття проявів місцевого націоналізму, що дало привід М. Скрипнику звинуватити його у «подвійній бухгалтерії»¹⁸. У своїй промові на XII з'їзді РКП(б) М. Скрипник прямо поставив у вину генсеку те, що рішучу боротьбу з великодержавницькими пережитками він намагається компенсувати зауваженням протилежним — наголошуванням на шовінізмі народностей недержавних, звідки впливала перманентна «подвійна бухгалтерія».

Що ж стосується Лебеда та його поглядів, то в дусі постанов XII з'їзду РКП(б) він був усунений від керівництва КП(б)У, а лебедівщина принаймні офіційно засуджена. Та слід відмітити, що ще впродовж кількох років Д. Лебідь продовжував займати ключові посади в українському партійно-державному апараті (голова ЦКК республіки, нарком РСІ), а його апокрифічна «теорія» наклала відбиток на весь культурний процес 1920-х рр.¹⁹

---

¹⁷ Там само. — С. 691–697.

¹⁸ Скрипник М. Статті й промови з національного питання / М.О. Скрипник; [упоряд. І. Кошелівець]. — [Мюнхен]: Сучасність, 1974. — С. 23–28.

¹⁹ Див., напр.: Марчуков А.В. Когда реальность слабее догмы: судьба «теории борьбы двух культур» Дмитрия Лебеда / А.В. Марчуков // Между Москвой, Варшавой и

Дійсно, основна боротьба з лебединщиною розгорнулася не в кремлівських кабінетах, а в Україні. Найзапекліші баталії відбувались на «літературному фронті». Починаючи з 1925 р. в Україні розгорнулася так звана «літературна дискусія», що тривала протягом кількох років — до 1928 р.²⁰

В ході цієї дискусії в процесі боротьби проти Д. Лебеда та його послідовників сформулювалися нові погляди на шляхи розвитку української культури, які не зовсім правильно в історичній літературі трактуються як теорія «боротьби двох культур» в її «українському варіанті». Теоретичні розробки їх містяться у творах М. Хвильового, статтях та виступах О. Шумського, а економічне обґрунтування у працях М. Волобуєва.

В ряді своїх праць, де Хвильовий звертається до цієї теми, він виділяє дві основні сили, які, на його думку, ведуть боротьбу на культурному терені в умовах НЕПу: це культура «столипінського отруба» — культура куркуля, та культура міського непмана. Причому, з цих двох найнебезпечнішою Хвильовий вважав першу. Тією ж силою, яка єдина б могла протидіяти їхньому негативному впливові на робітничий клас, М. Хвильовий вважав передову інтелігенцію міста. На відміну від тих, хто вважав пролетаріат головною силою в культурному процесі, М. Хвильовий робив висновок: «Робітничий клас на Україні був до цього часу остільки відірваний від української культури, що на сьогодні він не може дати безпосередньо від себе своїх діячів для цієї ж таки культури»²¹. Звідси і його теза про «олімпійство» в літературі, боротьба проти примітивщини, масовості, намагання будувати в Україні «повновартісну кількаповерхову культуру»²².

М. Хвильовий заговорив про конкуренцію (не боротьбу) української та російської культур, він виступив проти «російського диригента», закликав орієнтуватися на Європу і висунув теорію «відродження нації». Цього було досить, щоб ідейні опоненти назвали його погляди «українською шовіністичною модифікацією націоналістичної теорії Лебеда». Заклик Хвильового «стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селя-

---

Киевом: К 50-летию проф. М.В. Дмитриева / [Центр украинистики и белорусистики МГУ; сост. и автор вступительной статьи О.Б. Неменский]. — М.: Центр украинистики и белорусистики МГУ, 2008. — С. 225–242; та ін.

²⁰ Див., напр.: Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія 1925–1928 рр.: Збірник матеріалів (Статті, літературні маніфести, постанови партії в справах художньої літератури) / Упоряд.: С. Федчишин; за ред. В. Коряка; передм. Б. Коваленка, В. Коряка, І. Кулика, М. Мотузки. — Харків: Український робітник, 1928. — 382 с.; *Шкандрій М.* Модерністи, марксистки і нація / М. Шкандрій; [пер. з англ.]. — К.: Ніка — Центр, 2006. — 367 с.; та ін.

²¹ *Хвильовий М.* Думки проти течії / М.Г. Хвильовий // Хвильовий М. Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети / М.Г. Хвильовий; [вступ. ст., упоряд. і приміт. В.П. Агєєвої; ред. тому М.Г. Жулінський]. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 659–661, 668.

²² *Хвильовий М.* Україна чи Малоросія? / М. Г. Хвильовий // Хвильовий М. Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети. — С. 753–754.

нина, але вже й робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру»²³, було витлумачено, як штовхання партії на шлях її націоналістичного переродження.

Трагізм становища М. Хвильового полягав і в тому, що його погляди викликали осуд і таврування з боку не лише його ідейних противників, тих, хто в Україні вбачав лише «милу Малоросію» — не завжди поділяла, а часто відкрито засуджували ряд положень М. Хвильового й частина української меншості ЦК КП(б)У. Так, одним із опонентів письменника в цей період став О. Шумський. Критикуючи М. Хвильового за те, що ним відживилася теорія «боротьби двох культур» з наголосом на гегемонію української культури, О. Шумський спробував дати об'єктивну оцінку поглядам письменника і тим обставинам, в яких розвивалась українська культура. Це привело до того, що його самого було занесено в ряди українських прихильників «боротьби двох культур».

Попри те, що у своїх виступах О. Шумський відкрито відмежовувався від Хвильового, керівна група ЦК КП(б)У під проводом Л. Кагановича, звинувативши його у намаганні провести насильницьку українізацію російського пролетаріату і в ломці старих партійних кадрів, затаврувавши його діяльність як «рецидив минулого», причепила О. Шумському ярлик «націонал-ухильника». А у партійних документах та виступах «вождів» терміни «хвильовізм» та «шумськізм» починають вживатися поруч як однорідні (а часом і як тотожні) поняття²⁴.

Погляди М. Хвильового і О. Шумського викликали занепокоєння і осуд серед частини більшовицьких лідерів як у Харкові, так і в центрі, критику в українській та російській більшовицькій пресі, що часто зводилася до нав'язування своїх позицій у національно-культурному будівництві. Викривання «українського націоналізму» переростали у пропаганду ідей великоруського шовінізму, який настирливо подавався як своєрідний інтернаціоналізм.

Московськими опонентами М. Хвильового та його послідовників були, перш за все, В. Ваганян та Ю. Ларін. Так, В. Ваганян, цілком поділяючи погляди Д. Лебеда щодо «боротьби двох культур», подав Лебедеву «теорію» в новій інтерпретації, яка констатувала, що боротьба за комунізм увійшла в таку стадію, коли національна культура править для неї сильне гальмо. Боротьба за комунізм не мислима без найрішучішої боротьби з національною культурою. Є. Гірчак так викрив істинний зміст тверджень цього «борця за комунізм»: «Всі свої практичні висновки він намагається прикрити знову невинним гаслом «інтернаціональна культура національною мовою». Але, якщо «інтернаціональна культура не безнаціональна», то у Ваганяна цією інтернаціональною культурою якимось чудом виходить російська культура»²⁵.

---

²³ Там само. — С. 728.

²⁴ Шаповал Ю.І. Україна 1920–1950-х рр.: Сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 35.

²⁵ Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. Збірник статей. 1926–1931 рр. / Є.Ф. Гірчак. — Харків: Пролетар, 1932. — С. 59.

Варто зауважити, що думки, висловлені В. Ваганяном, українці вже чули не раз у не такому вже далекому минулому. Досить хоча б згадати П. Струве, який неодноразово стверджував, що поставити поруч з російською культурою інші, рівноцінні їй й численні культури неросійських народів (штучно створювані, на його думку) дорівнювало б витраті величезних засобів і сил, які «ощадливіше» було б спрямувати не на національне розмножування культур, а на піднесення культури взагалі. Під «культурою взагалі» малася на увазі, зрозуміло, російська культура. Але пан П. Струве не був більшовиком, тому термін «російська культура» вживав без епітета «інтернаціональна», хоча зміст його концепції був майже ідентичним позиції «товариша» В. Ваганяна.

Виступаючи проти форсованих, на його думку, темпів українізації міського життя і, насамперед, проти українізації робітничого прошарку населення, Ю. Ларін тим самим свідомо відстоював збереження і навіть загострення протиріч між селом та містом, між робітничими масами і селянством. Як своєчасно підмітив В. Чубар, якби зауваження Ларіна були перенесені із теоретичної площини у практичну, то це могло б призвести до того, що пролетаріат будував б свою державу у межах України окремо від селянства²⁶.

Вищезгадані застереження Ю. Ларіна не могли залишитися непоміченими. В Москві й раніше зрозуміли, що виступи М. Хвильового, О. Шумського та їх послідовників ведуть до дискредитації центральної влади і до повної незалежності України. Але доки в центрі точилася боротьба за так звану «спадщину Леніна», в ході якої кожна з протиборчих сторін намагалася заручитися підтримкою національних республік, московська влада змушена була якийсь час не лише проявляти певний лібералізм у відношенні до останніх. Та з перемогою «сталінської генеральної лінії» ситуація змінилася. Ці зміни помітно відбилися у сумновідомому листі Й. Сталіна Л. Кагановичу від 26 квітня 1926 р., що не лише був поважним владним втручанням у перебіг «літературної дискусії», а й приглушеним сигналом до згортання політики українізації чи принаймні спрямування її у жорсткі рамки настанов Кремля²⁷.

Як негативний приклад боротьби з російською культурою в Україні Й. Сталін подавав заклики М. Хвильового щодо «негайної дерусифікації пролетаріату» УСРР та потреби взорування української «молодої» інтелігенції на західну культуру й мистецтво. Позалітературний характер «літературної дискусії» став зрозумілим.

Л. Каганович правильно зрозумів настанови свого патрона. Спілку українських письменників «ВАПЛІТЕ» було примушено до «самоліквідації», піддано публічному остракізму погляди М. Хвильового, О. Шумського, М. Волобуєва та їхніх послідовників, які були проголошені «націоналістичними ухилами», а «творців-ухильників» примушено до публічного каяття й зречення своїх поглядів.

---

²⁶ Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики / Ю. Ларин // Большевик. — 1926. — № 23/24. — С. 50–58; 1927. — № 1. — С. 59–69.

²⁷ Сталин Й.В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У / Й.В. Сталин // Сталин Й.В. Твори [пер. з рос. вид.]. — К.: Держполітвидав УРСР, 1949. — Т. 8: Січень–листопад 1926 р. — С. 149–154.

Парадокс ситуації полягав у тому, що одним з тих, хто послідовно вів боротьбу з «хвильовізмом», «шумськізмом» та «волобуєвщиною» був М. Скрипник — один з найрішучіших прибічників й провідників політики українізації. Його діяльність в процесі становлення української державності та української (радянської) культури отримала різні (часом діаметрально протилежні) оцінки в історичній літературі.

Слід зазначити, що погляди М. Скрипника на дану проблему сформувалися в боротьбі як з Д. Лебедем, Ю. Ларіним й іншими провідниками ідей російського («інтернаціонально-пролетарського») шовінізму, так і з М. Хвильовим, О. Шумським та їхніми послідовниками. М. Скрипник — один із небагатьох більшовицьких лідерів в Україні, який беззастережно повірив в демагогічні ленінські твердження, що стосувалися національної політики, і (на відміну від вождя) прагнув проводити їх у життя.

Можна по-різному оцінювати погляди М. Скрипника (особливо з позицій сьогодення), але не можна заперечити його внеску в боротьбу з російським шовінізмом, у відстоювання інтересів України в той нелегкий час. Він, зокрема, наполегливо й перманентно спростовував і викривав теорію «боротьби двох культур», згадуючи про неї упродовж кількох років, зокрема у статтях й виступах: «Мусить настати зворот» (1923), «Ленін та національна справа» (1924), «Про укапізм» (1925), «Зліквідувати люксембургіянство» (1925), «Десять років національної політики на Україні» (1926), «До теорії боротьби двох культур» (1928), «Лист до тов. Лебеда» (1928) та ін.

Новим поштовхом до розгортання дискусії навколо теорії «боротьби двох культур» стало друкування в журналі «Большевик» № 7 за 1928 р. статті Д. Лебеда «Внимание идеологическому фронту»²⁸. В цій статті Лебедь, звинувативши українців в тому, що саме вони витягають із архіва п'ятилітньої давності «теорію боротьби двох культур» (колись висунутої автором даної статті, який неодноразово від неї відмовився, як від явно помилкової) і обговорюють цю тему. Публікування цієї статті не було випадком. Фортецею українського націоналізму завжди вважалось село, а середовищем, яке його живило — куркульство. Саме в цей час розгортається колективізація села і боротьба за ліквідацію куркульства. Тому подібна публікація ідейно виправдовувала політику нищення українського села, прикриваючи її гаслами боротьби з українським націоналізмом.

Хоча М. Скрипник у своїх виступах та статтях продовжував викривати обидва ухили, стверджуючи, що ці явища в однаковій мірі небезпечні для соціалістичного будівництва, та в цілому в позиції керівництва КП(б)У (за виразним сигналом з Москви) на той час вже сталася зміна акцентів: головним ворогом було проголошено місцевий «буржуазний націоналізм». В країні розгорнулася кампанія по викриттю та знешкодженню «ворогів народу», «націоналістів», «шкідників». Закінчився час дискусій — партійних і «літературних».

---

²⁸ Лебедь Д. Внимание идеологическому фронту: [Критика взглядов М. Волобуева] / Д.З. Лебедь // Большевик. — 1928. — № 7. — С. 79–88.

Їм на зміну прийшли показові процеси й масові репресії, під час яких було знищено більшість активістів українізації (урядової й неформальної).

Отже, з урахуванням вищенаведеного, можна стверджувати, що Д. Лебедь був лише одним з речників теорії «боротьби двох культур», маючи непоодиноких попередників серед відомих діячів міжнародного соціалістичного руху лівого спрямування, а також лідерів більшовицької партії, як рівночасно й численних прихильників у середовищі неукраїнської більшості КП(б)У.

Формально засуджена й відкинута у середині 1920-х рр., теорія «боротьби двох культур» зусиллями сталінського режиму взяла реванш наприкінці 1930-х рр. У постанові Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. й постанові РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і вузах УРСР» (29 червня 1938 р.) не згадувалося ні прізвище Д. Лебеда (він також був репресований)²⁹, ні (умовно) «його» теорія «боротьби двох культур». Але по суті національна політика ВКП(б) другої половини й подальших років зафіксувала на партійно-державному рівні перемогу у цій боротьбі російської мови і культури³⁰.

Про те, що погляди П. Струве, Ю. Ларіна, Д. Лебеда, Й. Сталіна та численних інших прибічників «вищості російської культури» не є архаїчними, свідчать й деякі новітні публікації деяких російських істориків з академічних установ Російської Федерації. Зокрема, московський історик А. Марчуков, застосовуючи популярну нині «теорію модернізації», стверджує щодо підсумків політики українізації й альтернативного їй проекту Д. Лебеда: «Попытка создать культуру и язык, равнозначные и альтернативные русским, которые оказались бы способными взять на себя те же цивилизационные, модернизационные, культурные функции, позволили выразить отвлеченные и высшие понятия, удовлетворяют культурные потребности, оказалась колоссальной задачей, в целом, неподъемной украинизаторам тех лет и последующего времени. О масштабах такой работы говорит хотя бы тот факт, что для украинизации одной лишь сферы железнодорожного транспорта в те годы требовалось создать (т. е. придумать или заимствовать из других языков) свыше 5 000 терминов [...] Достаточно реальные и прогрессивные, с модернизационной точки зрения, объективно отражающие истинное положение вещей предложения [Д. Лебеда] оказались большевикам не нужны и уступили место идеологизированным и политизированным установкам. В партии возобладала другая точка зрения на проблему взаимоотношения украинского и русского национального начал, и решение националь-

---

²⁹ *Марчуков А.В.* Когда реальность слабее догмы: судьба «теории борьбы двух культур» Дмитрия Лебеда / А.В. Марчуков // Между Москвой, Варшавой и Киевом: К 50-летию проф. М.В. Дмитриева. — М.: Центр украинистики и белорусистики МГУ, 2008. — С. 242.

³⁰ *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю.В. Шевельов. — Мюнхен: Сучасність, 1987. — С. 189–190.

ного вопроса пошло по пути повсеместного утверждения украинскости в виде политики украинизации»³¹.

Тим не менше, в ході проведення дискусії із заостренням питань місця і ролі національної культури в становленні та розвитку нації, участі різних соціальних груп суспільства в творенні національної культури та ін. серед широких кіл передової української інтелігенції відбулося формування модерністських поглядів на шляхи розвитку української культури. Для них характерне прагнення по духовній свободі, звернення до загальнолюдських цінностей, сприйняття внутрішньої сутності європейської культури, обґрунтування необхідності творення висококваліфікованої культури як умов життєздатності та відродження нації.

Одним із найважливіших наслідків дискусії навколо теорії «боротьби двох культур» було те, що саме у ході неї досліджувалися й дебатовалися проблеми культурного життя, проголошувалися й проходили певну апробацію нові цілі та завдання культурного будівництва, які знаходили своє практичне втілення в процесі проведення політики українізації. Іншими словами, українізація, яка розроблялася у партійних кабінетах й починалася відверто декларативно, у перебігу цієї дискусії стала справою всього свідомого українства, дозволяла виразніше формулювати його дезидерати. В цьому, зокрема, й полягає історичне значення дискусії, на що навряд чи сподівалися автори теорії «боротьби двох культур».

---

³¹ *Марчуков А.В.* Когда реальность слабее догмы: судьба «теории борьбы двух культур» Дмитрия Лебеда. — С. 238, 241.